

İsa Koç, Mezhepler Arası Mücadele –Hanbelîlik- Eş'arîlik İlişkisi–

İstanbul: Klasik Yayınları, 2021.
307 s. ISBN 9789752484832

ABDULLAH ÖMER YAVUZ*

İsa Koç'un *Mezhepler Arası Mücadele -Hanbelîlik-Eş'arîlik İlişkisi-* adlı eseri, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Mezhepleri Tarihi Bilim Dalı'nda hazırladığı doktora tezinin kitaplaşmış halidir. Eserin temel çatısı iki mezhep arasındaki ilişkinin belirli bir zaman diliminde incelenmesi üzerine kuruludur. Bu yaklaşım biçimi ülkemizde İslam mezhepleri tarihi araştırmalarının son döneminde artan yöntemlerden biridir. Mezhep olgusunu sadece kendi iç dinamikler ile anlamak veya yorumlamak yerine muhataplık ilişkileri üzerinden değerlendirmek önemli bir bakış açısıdır. Çünkü mezhepleri mezhep yapan, mücadele ettikleri düşünce ekolleridir. Mezheplerin doğası farklılaşmak üzerine kuruludur. Bu bağlamda mezheplerin muhataplık ilişkilerini doğru tahlil etmek, düşüncelerini daha isabetli yorumlama kapısını açacaktır.

Eserin, İslam mezhepleri tarihi araştırmacıları başta olmak üzere İslam düşünce geleneği üzerine odaklanan kelim, İslam hukuku, tasavvuf gibi alanlardaki araştırmacılara da hitap ettiğini söylemek mümkündür. Kitap; genel tarih kaynakları, mezhep tabakaları, şahısların kelim eserleri başta olmak üzere birincil kaynaklara ulaşım, çağdaş araştırmalardan önemli bir kesimine yer vermektedir (s. 19-22). İslam mezhepleri tarihi araştırmalarında klasik haline gelen fikir-hadise irtibatına vurgu yaparak (s. 16) yöntemini şekillendiren yazar, tarihin tek boyutlu olmayıp çoğul katmanlara sahip olduğu şeklindeki yorumlarıyla Annales ekolünün sosyal tarih yöntemlerinden etkilenmektedir (s. 17). Yöntem kısmında en dikkat çekici olan ifadeler ise zaman-mekân değişimiyle farklı tezahürleri

220

İslam
Araştırmaları
Dergisi
49 (2023)
220-224

* Dr.Öğr. Üyesi, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi / Asst. Prof., Erciyes University Faculty of Theology, Kayseri, Türkiye, ORCID 0000-0001-7381-0416 aomeryavuz@erciyes.edu.tr

DOI: 10.26570/isad.1235891

Atıf/Citation Yavuz, Abdullah Ömer, "İsa Koc, Mezhepler Arası Mücadele -Hanbelîlik-Eş'arîlik İlişkisi-", *İslam Araştırmaları Dergisi*, 49 [2023]: 220-224.

bulunan Eş’arilik hakkında genelleme yapılamayacağı hususu ve İslam düşüncesindeki âlimlerin birden fazla kimliğe sahip oldukları için tek bir alana indirgenemeyeceği durumudur (s. 18). Teknik değerlendirme açısından kitabın akıcı bir üslubu olduğunu, yazım kurallarına ve dipnot usulüne riayet ettiğini ifade etmek mümkündür.

Eser, giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde yazar, İslam dünyasının siyasî, sosyokültürel ve mezhebî durumuna değinmektedir. Bu kısımda Abbâsîler dönemi, Abbâsîler döneminde ortaya çıkan otonom yapılar, Büveyhîler ve Selçuklular başta olmak üzere siyasî yapılar incelenmektedir. Dönemin sosyokültürel durumu ise bahsi geçen otoritelerin hamleleriyle şekillenmektedir. Abbâsîlerin mihne sürecindeki tutumları, ashâbü’l-hadis ile Mu’tezile arasındaki çatışmaya yol açtığı gibi ashâbü’l-hadis içinde de hesaplaşmalara ve ayrışmalara sebep olmuştur. Abbâsîlerin zamanla güç kaybı ve Büveyhîlerin iktidarı ise Bağdat merkezli Hanbelî-Şîî çatışmalarına yol açtığı gibi Hanbelîler ile Büveyhîlerin desteğini kazanan Eş’arilerin ilk temsilcileri arasında çatışmalara da zemin hazırlamıştır. Selçukluların ortaya çıkarak Horasan-Mâverâünnehir’den Bağdat’a uzanan bölgeyi kontrol etmeleri ise Şîî asrı olarak bilinen IV. (X.) asırdaki siyasî yapıların sonunu getirmiştir. Selçuklu siyaseti yükselme döneminden itibaren Eş’arilere büyük bir alan açmıştır. Fakat bu durum Bağdat’ta Hanbelîlerin Eş’arilerle karşı karşıya gelmelerine sebep olmuştur (s.22-39). Yazar, daha sonraki bölümlerde ayrıntılarıyla inşa edeceği ilişkiler ağına bir giriş yapıp ardından kavramsal çerçeveyi oturtmaktadır. Hanbelilik kavramıyla alakalı geniş bir açıklama sonrasında Hanbelîliğin sadece fıkıh mezhebi olmadığı fikri öne çıkmaktadır (s. 45). Aslında bu durum Hanefilik, Şâfiilik ve Mâlikilik için de geçerlidir. Mezhepleri salt bir alan üzerinden etiketlemek yerine farklı sahalardaki etkinliklerine de işaret etmek gerekmektedir. Eserde Hanbelilik ile ilişkili bir kavram olarak Selefilik ele alınmaktadır. Fakat bir yandan Selefilik ile Hanbelilik arasında organik bir ağ inşa edilirken diğer yandan araştırma dönemi içinde Hanbelilik yerine Selefilik kullanılmayacağına işaret edilmektedir (s. 48-49). Bu muğlaklık kavramsal bir bütünlüğü zora soktuğu gibi Selefilik kavramının çok daha ayrıntılı bir tartışmayı hak ettiğini gün yüzüne çıkarmaktadır. Kavramlar tarihi açısından Selefilik’in hangi dönemde ne tür anlamlar taşıdığı tespit edilmelidir. Böylece günümüzde sıkça atfı yapılan bir kavramın tarihsel süreçteki izdüşümü netleşebilir. İncelenen kavramlardan bir diğeri ise Eş’arilik olup Şâfiilik ve ehl-i Hak kavramlarıyla açıklanmaktadır (s. 58-67). Kavramların sonunda ise Hanbelî ve Eş’arî din anlayışları kısa bir açıklama üzerinden değerlendirilmektedir. Fakat bu zihniyet tahlillerini son derece genelle-yici bir yaklaşım takip etmektedir.

Birinci bölümde ise Hanbelîlik-Eş'arîlik ilişkisini III-V. (IX-XI.) asırları kapsayacak şekilde ele alan kitap, baştan bir zaman sınırlaması getirmektedir. Başlangıç noktası olarak III. (IX.) asrın seçilmesinin sebebi, Hanbelîlik-Eş'arîlik ilişkisini her iki mezhebin ortaya çıkışından önce, tarihsel bağlam ve arka plan çerçevesinde incelemek içindir. Bu bağlamda kurumsal mezhep yapısından önce üç önemli etkileşim sürecine değinilmektedir. Birincisi İmam Şâfiî ve Ahmed b. Hanbelî ilişkisidir (s. 78-88). Bu tarihsel arka planda, Ahmed b. Hanbelî'nin mihne süreci sonrasında İmam Şâfiî hakkında değişen düşünceleri bir farklılaşmayı ortaya çıkarmaktadır (s. 84-88). Ashâbü'l-hadis geleneği içindeki ayrışma Hanbelîler ile Şâfiîleri iki ayrı oluşum olarak sınıflamaktadır. Bu durum Hanbelî taraftarlarının kendisine keskin sınırlar çizmesini tetiklemiştir. Hanbelî taraftarları ile Küllâbîler arasındaki çatışma ise ikinci bir kırılma süreci olarak görülebilir. Sünnîliğin ilk kelamcıları olarak da sunulan Küllâbîliğin Hanbelîleri karşısına almak pahasına ayrı bir çizgiyi takip ettikleri anlaşılmaktadır. Kitapta bu ilişki daha doğrusu çatışma durumu ayrıntılıca ele alınmaktadır (s. 89-112). Yazarın odak noktası Küllâbîlerin önde gelen şahıslarıyla onlara eleştiriler yönelten Hanbelî taraftarlarıdır. Bu bağlamda ashâbü'l-hadis içinde yer alan farklı çatışma zeminleri incelenmemiştir. Salt rivayetçi bir zihniyet içinde kelam yapma fikri birbirinden ayrı neticeleri ortaya çıkarmıştır. Kitapta üçüncü etkileşim noktası olarak görülen İmam Eş'arî ile Berbehârî arasındaki çatışma sürecine değinilmektedir. İmam Eş'arî'nin Mu'tezile safından ayrılıp Hanbelîler'e katılma isteği Berbehârî'nin olumsuz cevaplarıyla gerçekleşmemiş, Eş'arî de Küllâbîler arasında yer almıştır. Bu yeni muhitinde İmam Eş'arî'nin varlığı, Hanbelîlerle Mu'tezililer arasında yeni bir yol olarak anlaşılmaktadır. Yazar, ashâbü'l-hadis içindeki gerilimde Hanbelî-Şâfiî, Hanbelî-Küllâbî ayrışmalarının Hanbelî-Eş'arî farklılaşmasına zemin hazırladığını ispat etme gayretindedir (s. 113-135).

Kitaptaki temel kurgunun Hanbelî-Eş'arî ayrışmasını kapsayan geniş bir zaman dilimi içindeki zihniyet farklılaşması olduğunu söyleyebiliriz. Bu bağlamda Hanbelî ve Eş'arî mezheplerinin kurumsallaşması süreci sonrasında karşılaşma alanları, Büveyhî ve Selçuklu iktidarları döneminde ağırlıklı olarak Irak ve Horasan şehirleridir. Büveyhîler dönemi, mezheplere farklı alanlar açan ilginç bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Kitapta "Şii Büveyhîler" ifadesi kullanılsa da (s. 26) Büveyhî siyasetini sadece Şiilik üzerinden anlamak kısıtlayıcı olabilir. Büveyhî iktidarının hem Mu'tezile'ye hem Eş'arîlere hem de farklı Şii mezheplere alan açan şehirden şehre değişen politikaları tek bir sepete sığmamaktadır. Büveyhîlerin Bağdat'ta Hanbelîlerle karşı karşıya gelmesi ise yeni çatışmaları ortaya çıkarmıştır. Bâkîllânî gibi Eş'arîlerin Büveyhîlerle kurdukları ilişkiler neticesinde Hanbelî ve Eş'arî kitle karşı karşıya gelmiştir. Nitekim İbn Mende ve Ebû

Nuaym arasındaki çatışmalar (s. 141-146) şiddete dönüşmüştür. Daha sonrasında Eş'ariliğin ilk temsilcisi olan İbn Fûrek, Abdülkâhir el-Bağdâdî gibi Eş'ariler ile Hanbelîler arasında gerilim tırmanmaya devam etmiştir (s. 150-155).

Eserde, Hanbelîler ile Eş'arilerin karşı karşıya geldiği ve oldukça sert eleştirilerin yükseldiği Selçuklular dönemi de incelenmektedir. Bu dönemde Eş'ariliğin kurumsal bir yapıya sahip olarak varlığını ortaya koyduğu anlaşılmaktadır. Nitekim yazar, Hanbelîler arasında Ehvâzî gibi isimlerin İmam Eş'arî'ye dönük eleştirilerini tespit etmektedir (s. 158-163). Bu durum zaman içinde iki mezhep arasında polemik türü eserlerin kaleme alınmasına sebep olmuştur. Hanbelîliğin hamiliğini yapan Ya'lâ ve Şîrâzî ailesinin Eş'arilere dönük eleştirileri de bu devirde öne çıkmaktadır. Özellikle Şâm bölgesindeki Hanbelilik-Eş'arilik ilişkisi, yazarın da ifade ettiği gibi yeni araştırmalara ihtiyaç duymaktadır.

Selçuklu düşünce tarihi açısından Tuğrul Bey döneminde Vezir Kündürî'nin öncülüğünde yürütülen mezhep politikaları Eş'ariliğin gücünü hayli sarsmış olsa da Sultan Alparslan ve Nizâmülmük'ün gölgesinde Eş'arilik tekrar toparlanma sürecine girmiştir. Bu bağlamda medreseler üzerinden yaygınlaşan Eş'arilerle Hanbelîler arasında çatışma alevlenmiştir. Meşhur Şâfiî-Eş'arî-sufî Kuşeyrî'nin oğlu İbnü'l-Kuşeyrî'nin Hanbelîlerle münakaşası, Vezir Nizâmülmük'e kadar ulaşmıştır (s. 193-195). Dolayısıyla bu dönemde münakaşaların yükseldiği anlaşılmaktadır.

Kitapta Hanbelilik-Eş'arilik muhataplığı, çatışmalar ve eleştiriler üzerinden yürütülerek inşa edilmektedir. Peki, Hanbelîliğin tarihsel gelişiminde hem Şâfiîliğin hem Eş'ariliğin katkıları var mıdır? Muhataplığın bu tür etkileri olup olmadığının tartışılması gerekebilir. Daha da önemlisi Nizamiye tecrübesinin mezhep-medrese ilişkisindeki etkin rolü düşünüldüğünde, Şam-Mısır bölgesindeki Hanbelî medreselerin yapılanmaları merak oluşturmaktadır. Doğrusu incelediğimiz bu eser, farklı sorulara ve konulara dair ufuk açıcı noktalara temas etmekte ve yeni araştırmalara işaret etmektedir.

Kitabın son bölümü ise Hanbelilik-Eş'arilik ilişkisinin fikrî boyutuna odaklanmaktadır. İki mezhep arasındaki itikadî ayırımın temelinde nakillere yorum katılıp katılmaması ayırımı yatmaktadır. Bu bağlamda öncelikle tevil meselesi gündeme gelmektedir. Eş'arilerin tevili savunmaları Hanbelîler tarafından Mu'tezilî bir tavır olarak değerlendirilmiştir (s. 206-210). Yazar iki mezhep arasındaki en temel fikir ayrılığının, Allah tasavvuru ile ilgili olduğunu düşünmektedir. Burada sıfatlar konusu önemli bir yol ayrımı olarak görülmektedir. Ayrıca sıfatlar bağlamında halku'l-Kur'an meselesi de Hanbelîler'le Eş'ariler arasındaki fikir ayrılığına sebep olmuştur.

Nitekim her iki gelenek de Kur'an-ı Kerim'in yaratılmadığını savunmuş olsa da iki farklı yorum ortaya koymuşlar ve bu farklılık ciddi bir çatışmaya dönüşmüştür. Küllabiler gibi Eş'ariler de kelimelerin sıfatını, nefsi kelam-lafzi kelam olarak ikiye ayırmaktadır. Hanbeliler bu düşünceye sert bir şekilde itiraz etmektedir (s. 232-243).

Hanbeliliğin Eş'arilik ile ayrıldığı bir diğer konu ise imamet meselesinde düğümlenmektedir. Burada Eş'ariliğin klasik Sünnî yorum olarak dört halifeyi fazilet sıralaması şeklindeki kabulü söz konusudur. Hanbeliler ise Hz. Ali hakkında doğrudan bir eleştiri getirmemekle birlikte fazilet sıralamasında ona yer vermezler. Nitekim Hanbelî gelenek içinde Muâviye ve Emevî iktidarını hatta Yezîd'i destekler mahiyette bir yaklaşım da söz konusudur (s. 252-265). Yazarın Yezîdiliğin nispet edildiği Şeyh Adî b. Müsâfir'in de Hanbelî gelenekle irtibatlı olmasına yaptığı vurgu, Yezîdilik içindeki Yezîd savunusuna bir tarihsel arka plan oluşturmaktadır. Kitabın kendi inceleme çerçevesi sınırlarında tuttuğu bu konunun yeni araştırmalara ilham vereceğini tahmin edebiliriz. Bütün bu çerçevede değerlendirmeye çalıştığımız *Mezhepler Arası Mücadele -Hanbelilik-Eş'arilik İlişkisi-* adlı eser, odaklandığı konuyu titiz bir süreç takibi ile incelemektedir. Bunun yanı sıra Hanbelîlik ile Eş'arilik arasındaki mücadelenin dönüm noktalarını olabildiğince isabetli bir şekilde tespit etmektedir.